

„DISIDENTI“ NA POLITICKÉ MAPĚ DNEŠKA

Zdeněk Mlynář (Víděň)

Pojem « disident » je jedním z nejméně přesných pojmů v soudobém politickém slovníku. Zavedli jej západní novináři za přispění těch kritiků sovětského režimu, kteří sami pro sebe nenalezli přesnější označení než termín « jinak smýšlejší » (« inakomysljaščije »). Jinak než kdo? Jinak v čem a proč? Jak tedy smýšlejší? Co to znamená pozitivně? To všechno jsou otázky, které nutně položí každý, kdo alespoň trochu a alespoň ve vzpomínce zažil atmosféru otevřenější, demokratičtější společnosti. Ne tak ovšem ten, kdo vlastně nic jiného než totalitní režim nikdy neprožil: pro toho je fakt, že « jinak smýšlí », dostatečně přesným vyjádřením jeho postoje; má odvahu odmítnout to, co oficiální moc vyžaduje a myslit si něci jiného. Co přesně – to není tak důležité ani pro totalitní moc, ani pro její poddané. Nejvýznamnější je prostý fakt, že smýšlení může být vůbec jiné, než se oficiálně požaduje.

Post-stalinská fáze nesouhlasu

Není náhodou, že pojem « disidentství » se objevil v zemích sovětského bloku v určité době – zhruba až v šedesátých letech. V předchozí fázi vývoje totalitních systémů sovětského typu, v létech klasického stalinismu, tento jev ve svých současných podobách neexistoval a vlastně existovat nemohl. To, co je pro nejrůznější « disidentské » aktivity typické – že totiž se « jinakost » smýšlení člověka v něčem opravdu projevuje, že odlišná myšlenka nezůstává skryta -- by v dobách klasického stalinismu vyvolalo zpravidla okamžitě trestní represii. « Disidenti » v dnešním smyslu tehdy neexistovali především proto, že jejich « disidentství » vedlo zpravidla přímo do vězení. Z tohoto hlediska je tedy « disidentství » až produktem oné vývojové fáze totalitarismu sovětského typu, v níž se změnila úloha politického teroru: to je fáze až post-stalinská.

Jde tu o dvě zásadní změny: o větší míru racionality v užívání politického teroru a zároveň o větší míru možnosti volby, kterou má potenciální objekt teroru, jednotlivý občan v totalitním systému sovětského typu. Obojí je, dá se říci, příznakem modernizace, odpovídá to požadavkům větší efektivity, které systém v posledním desetiletí všeobecně sám na sebe v různých oblastech klade. Zůstává při tom ovšem v platnosti základní, všeobecná zásada diktatury: občan může být zbaven svobody tehdy, jestliže to politická moc považuje za účelné, pro sebe potřebné. V tomto smyslu ho nechrání žádný zákon, neboť stále existují zákony, jež účelovou represii diktátorské moci umožňují, legalizují.

Trvá také nadále systém, který zabezpečuje policejní dohled nad celou společností, přísnou policejní kontrolu jakéhokoli politického (a často i jen myšlenkového) pohybu. Cílem však není postavit všechny odhalené případy nežádoucího myšlení a chování před trestní soud, nýbrž cílem je mít o všech těchto případech policejní evidenci a najít diferencovaně vždy nejefektivnější metodu potlačení. Trestní stíhání se jeví jako nejefektivnější, je-li – jak už řečeno – prováděno v míře, jež je dostatečná k zastrašení ostatních.

V obrovské většině případů nežádoucích (opozičních) tendencí se však jako neefektivnější jeví postizení existenční (pracovní, ve výši příjmu atd.) a administrativní (omezení v určitých právech a výhodách).

Z hlediska potřeb totalitního systému tak výsledně trvá stav, kdy každý občan ví, že je sledován a kontrolován a může být za své smýšlení i jednání, odporující « pravidlům hry » totalitarismu, postizen ve svých elementárních životních zájmech, případně i zbaven osobní svobody. To ve svém souhrnu plní pak v praxi obdobnou funkci jako dříve masově uplatňovaný politický teror. Vzniká však přece jenom rozpor, který v klasickém stalinismu nebyl možný. Jestliže totiž jednotlivec nebo skupina lidí je ochotna zaplatit za právo ponechat si a vyjadřovat své nekonformní názory cenu, jakou systém žádá – tj. například být zbaven práce, bytu ve velkoměstě, být sledován policií, mít odebraný telefon, vystavit děti zákazu studia atd. – pak za tuto cenu je možno u nekonformních (opozičních) názorů a jednání setrvat. Politická moc však přitom bedlivě sleduje, zda není cena příliš nízká, zda zaručuje, že příliš mnoho lidí nezvolí cestu « disidentství ». Jakmile se zdá, že by něco podobného hrozilo, cena se zvyšuje : existenční i administrativní represe se zmnožují a zosťvují a objevuje se i represe trestní, reálná hrozba vězení. Nekonformní, opoziční smýšlení a chování je tedy možné za cenu, která zaručuje, že zůstane omezeno na malé skupiny obyvatelstva : je však přece jenom možné.

Měří se sovětským metrem

Avšak nová fáze vývoje totalitarismu sovětského typu, jejímž plodem je současné « disidentství », není charakterizována jenom změněnou rolí politického teroru. Určují ji zároveň některé nové momenty v postavení a roli komunistické ideologie a s tím související nové hodnotové orientace ve společnostech, z nichž totalitarismus vyrůstá. Tyto nové rysy pak ovlivňují už nikoli formy projevu « disidentství », nýbrž jeho obsahovou orientaci, která je také – ve srovnání s kritickými a opozičními projevy minulosti – v mnohém nová a odlišná.

Původně byla oporou sovětského totalitarismu (tj. systému « diktatury proletariátu ») vřa komunistů – a spolu s nimi i početných, sociálně nejníže postavených vrstev – že systém zajistí sociální spravedlnost, rovnost a svobodu pro námezdně pracující. Systém se ospravedlňoval v poslední instanci nikoli tím, čeho už reálně dosáhl, nýbrž tím, čeho *hodlá* dosáhnout : vzdálený budoucí cíl měl ospravedlnit použití současných prostředků. Za takového stavu věcí ovšem systém oficiálně dovoľoval, že současnost může být také kritizována z hlediska budoucnosti (z hlediska budoucích potřeb, jež ozřejmovala komunistická ideologie). Komunistická ideologie byla proto oficiálně uznána za kritérium správnosti praktické politiky, ideologické hypotézy o budoucnosti byly kritériem reality systému.

To vytvářelo situaci, kdy komunistická ideologie byla sice oporou totalitní diktatury, ale zároveň byla také východiskem kritiky této diktatury, neboť jako konečný cíl hlásala komunistická ideologie osvobození člověka. Na této bázi působila také kritika stalinismu, prováděná oficiálně « shora » (Chruščov a jiní), jako podnět k rozvoji hlubší analýzy celého systému v různých variantách tzv. reformního komunismu (z nich nejvýraznější byly koncepce reformu « pražského jara » 1968 v Československu). Dokud byl ve sféře politiky a ideologie vývoj systému ovlivňován převážně těmito prvky (což je v různých

státech sovětského bloku různé, celkově však končí rokem 1968), byla i kritika totalitního systému alespoň zčásti doménou komunistické ideologie, jež sama sebe však neoznačovala a nebyla ani zvenčí označována za « disidentství », nýbrž za « revizionismus » či « reformismus ».

V sedmdesátých letech však v celém sovětském bloku (byť i různou měrou výrazně) došlo definitivně k podstatné změně co do úlohy, jakou hraje komunistická ideologie : její potenciální kritická úloha byla eliminována tím, že za základní kritérium správnosti ideologie byla vyhlášena existující praxe sovětského systému : tedy měřítko, podle něhož se poznává, co slouží a co neslouží « zájmům komunismu » nejenom nyní a zde, ale i do budoucna a všude. Za teoreticky správné se uznává (pokud jde o představy o komunistickém cíli) jenom to, co je prakticky reálné v zemích sovětského bloku. Kritériem ideálního socialismu a komunismu se stal « reálný socialismus », tj. právě aktuální politické možnosti a zájmy sovětského bloku, totalitních systémů sovětského typu. Argumentem oficiální moci už není tvrzení, že její systém je nejlepší z teoreticky představitelných, nýbrž že je jediný reálně existující. Všechno ostatní jsou jenom iluze a utopie : jediný reálný socialismus je sovětský.

To má (mimo jiné) i některé praktické důsledky pro všechny občany totalitních systémů. Už se na občana nežádá, aby věřil v cíle a předpovědi « klasiků marxismu », nýbrž prostě aby *nedával najevo, že nevěří*. Zato však nesmí, ve jménu hypotéz « klasiků marxismu », kritizovat současnou realitu : i takto odůvodňovaná a subjektivně míněná kritika (stejně jako jakákoli jiná) je vyřazována oficiální mocí a ideologií vně « správného chápání marxismu-leninismu » ; její nositelé se stávají nikoli kritizující součástí establishmentu, ale « disidenty ». Pronásledován je nikoli ten, kdo nevěřil v cíle komunismu, ale ten, kdo odmítá zachovávat oficiální ideologický rituál, odmítá předstírat, že věří oficiálně vyhlášené podobě komunistické ideologie (byť při tom i v ojedinělých případech skutečně věřil hypotézám « klasiků marxismu »). Naopak ten, kdo se rituálu podrobuje, je považován za stoupence ideologie (byť v drtivé většině hypotézám « klasiků marxismu » vůbec nevěřil).

Tím ovšem totalitní režim vytváří nový, dříve neexistující stav : kritika totalitarismu ať už vychází z jakékoli myšlenkové a hodnotové orientace – je vyvržením z rámce oficiálních struktur vedena k tomu, aby se *sdužovala* s jinými kritickými směry. Vzájemné vztahy, myšlenkové impulzy i vzájemná tolerance různých myšlenkových kritických směrů sílí, zatímco schopnost oficiálních struktur reagovat v myšlenkové sféře na rozporné problémy reality slábne, alespoň pokud jde o schopnost udržet toto reagování v rámci jednotné oficiální ideologie systému. Vzniká i nový rozpor : kritika systému už není ani uvnitř oficiálních struktur ani mimo ně prováděna s dominující snahou udržet ji v rámci logiky komunistické ideologie, nýbrž se rozvíjí převážně prostým pragmatickým a racionálním uvažováním. To je jednak dlouhodobě totalitnímu systému asi nebezpečnější než původní komunistická hereze, jednak to vede k jinému základu vztahů mezi uvažováním uvnitř oficiálních struktur a uvažováním mimo ně : takovým základem se také stává racionální, pragmatické myšlení a přestávají jím být ideologické konstrukce. « Disidentství » je tak samo jevem, který otevřeněji a bez ideologických deformací zrcadlí skutečnost, že všechno totalitarismus odmítající je jím vyvrženo na « periferii společnosti » (jak zní oficiální termín) ; ale zároveň je « disidentství » důsledkem a

projevem racionálnějšího, pragmatictějšího uvažování jak aktivních zastánců, tak i aktivních odpůrců totalitarismu. Nebo pozitivně formulováno: politický význam « disidentství » – zejména jeho význam pro aktuální politiku, tj. jeho význam krátkodobý – závisí na tom, jaké sociální a politické síly mimo « disidenty » samotné může toto hnutí ovlivnit, usměrnit, případně vůbec uvést do pohybu. Všeobecně vzato je základní politický význam « disidentů » vždy v tom, že představují morálně-politickou výzvu společnosti, žijící v totalitním systému. Jejich aktuální politický význam pak závisí na tom, které sociální skupiny, které politicky významné zájmy přijmou tuto výzvu za svou, které síly přemění morální postoj v konkrétní politickou sílu. Politický význam morální výzvy « odmítáme život ve lži » je tedy podstatně jiný tam, kde např. « žít ve lži » znamená mimo jiné vydávat vojenskou agresi za « bratrskou pomoc » (dnešní Československo), než tam, kde takový konkrétní politický obsah toto morální heslo nenabývá. Postavení « disidentů » mimo oficiální struktury je odlišuje nejvýrazněji od někdejších reformních komunistů, jejichž hlavním politickým kapitálem bylo naopak postavení uvnitř těchto struktur. To je na jedné straně nesporně handicap, pokud jde o politické možnosti « disidentství ». Na druhé straně však je to naopak výhoda: disidenti nejsou spokojeni s oficiálními strukturami, nejsou za ně odpovědní a na jejich osudu (případně jejich destrukci) nejsou závislí. « Disidenti » jsou tedy potenciální politickou silou, která je lépe připravena na jiné situace, než na které se připravovali reformátoři uvnitř oficiálních struktur. Není proto také náhodou, že « disidenti » se výrazněji objevují a uplatňují právě po tom, co reformátoři v praktické politice neuspěli, po tom, co byli poraženi.

Zároveň si nemyslím, že zásadní problém je snad ve stupni radikálnosti kritiky totalitarismu: v některých otázkách může být reformátorství uvnitř oficiálních struktur radikálnější, než « disidentství ». Principiálně však je, že pro « disidentství » je základní a hlavní metodou politického působení nátlak na oficiální struktury zvenčí, vytváření situací, v nichž se tyto struktury musí vypořádat s problémy, jež jsou jim zvenčí vnuceny.

Paralelní struktury, z nichž « disidentství » vyrůstá, jsou však zároveň i něčím více, než jenom politicky působící nátlakovou skupinou: jsou navíc a především prostorem, v němž lidé jinak než podle pravidel totalitarismu už nejenom mluví, ale prakticky také jinak žijí. Jsou to oázy nejenom protitotalitních názorů, ale protitotalitních aktivit, protitotalitní praxe.

Všechny tyto obecné rysy « disidentství » ovšem způsobují, že v každé zemi sovětského bloku je jeho úloha zvláštní, jeho politický aktuální význam je různý. Závisí to na tom, zda v dané zemi mají pro aktuální politiku větší či menší význam právě ty faktory, v nichž spočívá síla « disidentství ». Je mimo možnosti této statě analyzovat všestranněji a skutečně objektivně příčiny, které v jednotlivých zemích sovětského bloku vedou dnes k velmi různému politickému významu « disidentství ». Pokusím se proto jen schematicky, i za cenu zjednodušování a zkrácení skutečnosti, poukázat na některé takové příčiny.

Hnutí občanské aktivity v Polsku

Myslím, že největší reálně politický význam má v současné době « disidentství » v Polsku. Jistě při tom hrají úlohu momenty subjektivní, odvaha a obětavost na jedné straně a koncepčnost mnohých polských « disidentů » na straně druhé. Přesto však se domnívám, že stejná, nebo ani větší míra shodných subjektivních předpokladů by nedokázala dobýt stejného politického významu pro « disidentství » například v dnešním Maďarsku. Že tedy reálný politický význam « disidentství » v současném Polsku je plodem nejenom subjektivních vlastností « disidentů », ale mnohdy i rozhodujícím měrou plodem podmínek, které tam existují a rozvíjejí se nezávisle na « disidentech » samotných.

Polsko bylo první ze všech satelitů SSSR, kde se v roce 1956 uskutečnil významný pokus o změnu totalitního stalinského systému. Díky rozhodnosti a odvaze tehdejších reformistů v mocenských strukturách Polska (tehdejšího Gomulky a jeho skupiny) i díky historicky odůvodněnému strachu vedení SSSR (Chruščova a jeho skupiny) před nasazením ruských vojsk proti Polákům, neodvážil se SSSR potlačit reformní vývoj násilím. Poláci tak neprožili zkušenost Maďarů (1956) a Čechů a Slováků (1968); neprojevuje se u nich ani z této zkušenosti plynoucí rezignace na možnost čelit Sovětskému svazu silou (která, mimochodem, je ovšem Polákům i historicky cizí). Zároveň ovšem prožili Poláci podobně jako národy ostatních zemí sovětského bloku zkušenost postupného krachu reformistických pokusů: Gomulka se ze symbolu demokratické reformy stal symbolem dalšího trvání totalitarismu i další závislosti na SSSR. Zároveň však se v Polsku podařilo téhož Gomulku svrhnout tlakem « zdola », nátlakem dělníků, kteří se postavili proti dalšímu snížení své životní úrovně opatřeními v prosinci 1970; (mimochodem: i za nového Gierkova vedení se pak roku 1976 znovu metodou nátlaku dělníků dosáhlo ústupků vlády).

Krach důvěry v reformismus byl tak v Polsku provázen růstem sebevědomí sil, které vystupují v politice z pozic nátlaku na oficiální struktury zveně. V oblasti duchovního života působí podle stejného principu jako síla nátlaku zveně na totalitní moc silná katolická církev. Jak v případě dělníků (které co do hmotné životní úrovně drží při nejnižší hranici), tak v případě katolické církve si nemůže totalitní moc v Polsku dovolit nebrat v úvahu jejich sílu jako sílu nátlakovou, působící na moc zveně a schopnou tuto moc ohrozit. Vzhledem k dlouhým historickým zkušenostem musí táž moc – dokonce právě proto, že je služebná vůči Rusku – brát v úvahu silné a hluboce zakořeněné protiruské nálady obyvatelstva; totéž musí respektovat i Moskva, která si je vědoma, že vojenský zásah v Polsku je jen nejkrajnější možností, která by byla vykoupena tak draze, že je otázka, zda se vůbec může vyplatit.

Všechno to dohromady nutí totalitní moc v Polsku užívat zvláštní kombinaci politického násilí a pragmatické pružnosti, která ustupuje tlakům vždy ve chvíli, kdy další odpor moci hrozí vyvolat situaci, řešitelnou nakonec jen masovým ozbrojeným násilím. Výsledkem je stav, kdy se nejhrubší násilí (např. zbití či zabití tajnou policií apod.) snoubí s relativním liberalismem (např. v šíření informací, v projevech náboženského cítění, národnostního cítění atd.).

Myslím, že z toho, co jsem řekl o základních rysech « disidentství » jako politického fenoménu i o základních rysech politické situace současného Polska lze lehce pochopit,

že právě tato situace vytváří mimořádně příznivé předpoklady k tomu, aby se v této zemi « disidenti » stali vážným politickým faktorem. Mají morální autoritu, neboť se nekompromitovali kapitulantstvím oficiálních reformátorů konce padesátých a počátku šedesátých let. Mají vůli k boji, která ani v národě jako celku nebyla nikdy zlomena kapitulací bez boje. Mají sílu paralelních struktur a nátlakových skupin – tj. formací, před nimiž totalitní moc v několika zjevných případech ustoupila. A ví se, že bude muset ustoupit i příště.

... a v Maďarsku

Zatímco v Polsku existují určité mimořádně příznivé podmínky pro politickou roli « disidentů », v Maďarsku pro tutéž roli existují podmínky mimořádně nepříznivé. V průběhu více než dvaceti let (od roku 1956) se v Maďarsku (na rozdíl od Polska) vytváří a úspěšně udržuje masově akceptovaný dojem, že oficiální moc (Kádár a jeho skupina) představuje optimální kompromis v reálném poli silokřivek sovětského bloku i současného světa; a pro Maďary jako národ je tato oficiální moc nakonec nejlepší zárukou dosažení « reálně možného ». Všechny (obyvatelstvem ostatně akceptované) úspěchy – od spotřebitelské úrovně až po relativní liberalismus v kultuře a po mezinárodní prestiž Maďarska – byly v posledním čtvrtstoletí dosaženy pomocí oficiální politiky, která je provozována jako « umění možného ». Není tu prakticky situací, kdy by cokoli vydobyl nátlak na oficiální moc zvenčí. Zklamání z reformismu uvnitř oficiálních struktur není tak výrazné jako například v Polsku; zato je tu výrazný a stále působivý zážitek vojenské sovětské intervence z roku 1956 – a obecně uznávaný závěr o neúměrnosti takové oběti k reálně dosažitelným cílům. Celkově se tedy zdá současná maďarská situace ze všech středoevropských států sovětského bloku (tj. ve srovnání s Československem, Polskem a NDR) nejméně příznivá pro politicky významnější roli « disidentů ». Skutečnost tomu také plně odpovídá: není téměř « disidentství » jako politicky zaznamenání hodného faktoru v současném Maďarsku. To samozřejmě nemusí být neměnné (stejně, jako není neměnná ani opačná, « disidentům » příznivá situace).

Odmítnout život ve lži

Situace v dnešním Československu, pokud ji nahlížíme z hlediska možností pro « disidenty » stát se reálným politickým faktorem, je asi někde mezi krajními póly situace maďarské a polské. Přes mnohé rozdíly (k nim patří zejména způsob kapitulace), je tu s Maďary společný zážitek šoku vojenské intervence; zároveň tu však chybí maďarská zkušenost z pointervenčního období, neboť Husákova « normalizační politika » nebyla a nemohla být většinou obyvatelstva přijata tak, jako Kádárova politika. Normalizace – výrazně v českých zemích, v některých ohledech však méně výrazně na Slovensku – naopak prohloubila diskreditaci oficiálních politických struktur. Tím vznikl moment podobný spíše situaci polské: řešení se očekává od « nějakých změn » mimo tyto struktury. Chybí však zároveň polská zkušenost (jež je důsledkem praktického postupu Poláků) z nátlakových situací: nebylo dosaženo žádného vítězství tlakem ani dělníků, ani jiných sil, na oficiální struktury. Politicky významnější tlak tohoto druhu se po roce 1969 nikdy neuskutečnil. To však – spolu se způsobem kapitulace v roce 1968-1969 – činí společen-

skou atmosféru mimořádně citlivou na *morální stránku* politického jednání, což přes negativní zkušenosti s nátlakovými skupinami zvyšuje prestiž « disidentství ». Ovšem tato prestiž a naděje na reálné politické uplatnění – analogické polským podmínkám – jsou dvě různé věci. Československá situace je v tomto smyslu spíše otevřená, není tu definitivních, již zajištěných mezí. Závisí také na současném « disidentském » hnutí, jak daleko se tyto meze posunou. Sotva však lze podléhat iluzím, že politický význam « disidentství » může být zcela shodný s polským.

Není, jak už řečeno, v rámci této stati možné popisovat situaci ve všech zemích sovětského bloku. Není to ani účelem tohoto pojednání. Chei těmito úvahami nikoli postihnout jev « disidentství » v jeho konkrétní rozmanitosti, nýbrž ilustrovat základní tezi: zatímco « disidentský postoj » sám o sobě (tj. rozhodnutí člověka odmítnout « život ve lži » totalitarismu a usilovat v rámci svých možností o « život v pravdě ») je více méně určován subjektivními možnostmi a má ovšem všude stejnou morální hodnotu, nemůže mít ve všech zemích stejnou politickou hodnotu. Tou měrou, jakou politické jednání přestává být jednáním, v němž člověk sám může vždy dohlédnout a ovlivnit všechny důsledky svých myšlenek a činů, stává se i « disidentství » *objektivně podminěným politickým jevem*, jehož význam se vymyká jeho vlastním tvůrcům.

Z toho všeho ovšem vyplývá, že pro vzájemnou solidaritu a spolupráci « disidentů » v různých zemích sovětského bloku existují nejenom pozitivní předpoklady (plynoucí ze společných rysů), nýbrž i negativní zábrany (plynoucí ze specifických rozdílů). Základem pro solidaritu je spíše nadpolitický či morálně-politický základ « disidentského » postoje jako takového. I význam takové solidarity je ovšem potom především morálně-politický. Pokud by se vzájemné aliance skupin z různých zemí měly stát také praktickou politickou silou (schopnou například ovlivnit chronický nedostatek koordinovaného postupu při reformách a změnách ve středoevropských státech sovětského bloku), musely by ovšem tyto skupiny překonat politicky značně neurčitou základnu « disidentství » a vytvořit společnou politicky programovou i strategicko-taktickou základnu své činnosti. To je ovšem něco, co je sotva dosažitelné bez dlouhodobějších pokusů, nezdarů a vzájemného učení se z neúspěchů, bez dlouhodobějšího rozvoje politicko-programové činnosti jednotlivých národních skupin atd. Je možné, že kontakty, vzájemná setkání a společné diskuse stoupců například polského KOR-u a československé Charty 77, mohou být prvním pozitivním krokem na této cestě. Cesta sama je však v každém případě daleká a obtížná.

Politický význam hnutí obránců lidských práv

Zatím nejvýraznějším jednotícím a zároveň politickým rysem všech « disidentských » hnutí v sovětském bloku je jejich tendence vytvářet (jakožto formu společného úsilí) různé podoby hnutí na obranu lidských a občanských práv. Ačkoli k nejznámějším formám tohoto hnutí, jakými jsou například skupiny a výbory pro kontrolu helsinských dohod v SSSR nebo Charta 77 v Československu, dala podnět konference o evropské bezpečnosti a spolupráci v Helsinkách roku 1975 (a s ní spojené mezinárodní závazky států sovětského bloku), není přesto podle mého názoru mezinárodní faktor hlavním

politickým momentem při vzniku a působení těchto hnutí. Hlavní příčiny i hlavní politický význam hnutí na obranu lidských práv v zemích sovětského bloku jsou vnitropolitické.

Reálpolitikové ze sféry oficiální moci v těchto zemích a lidé jim blízcí svým způsobem uvažování, považují ideovou a politickou rozrůzněnost « disidentství » jednoznačně za minus, za nedostatek a za slabost. Ve skutečnosti však právě tato rozrůzněnost (pluralita) « disidentství » umožnila, aby z něho organicky a logicky vyrostlo právě hnutí na obranu lidských a občanských práv jako *jednotlivý* element. Mít právo na existenci, na seberealizaci, na projev vlastního názoru – to je totiž nejvýraznějším společným zájmem ve sféře politiky pro všechny různorodé skupiny « disidentů », pro jejich různé filosofické i politické proudy a orientace. Z plurality « disidentství » také nutně vyplývá pojetí občanských práv a jejich *nedělitelnosti* : je to univerzální požadavek každého, kdo je v pozici potlačeného subjektu, znásilňovaného totalitní mocí, tedy prakticky všichni občané. I ti, kdo nepatří k « disidentům » mají s nimi (a mezi sebou navzájem) společný zájem na nedělitelnosti svobod a práv pro všechny.

Ale nejenom to. Problém lidských a občanských práv je zároveň klíčovým problémem i z hlediska totalitní politické moci. Základním principem totalitní (diktátorské) moci je vztah mezi mocí a člověkem, v němž se člověk může stávat pouhým objektem násilí, které není omezováno ničím jiným než vůlí, zájmy a potřebami moci. Totalitarismus může fungovat jenom tou měrou, jakou má možnost postavit do takové situace objektu násilí (tj. mimo právo) lidí, které považuje za překážku pro dosažení svých cílů. Pro samotný tento princip není rozhodující, v které konkrétní otázce je člověk postaven mimo právo : zda v otázce života a smrti, zbavení osobní svobody nebo jen existenční jistoty, v otázce svobody projevu nebo v otázce osudu jeho dětí. To je určováno účelově, zájmy, potřebami a možnostmi totalitní moci, stupněm její stability nebo naopak stupněm jejího ohrožení. Stupeň násilí – rozsudek smrti nebo jen znemožnění normální existence – volí totalitní moc podle těchto okolností ; pro princip sám je podstatné, že ho může volit nevázána právem, nýbrž jenom svými vlastními zájmy a potřebami. Kdyby totalitní moc ztratila opravdu možnost zacházet v případě potřeby s člověkem (občanem totalitního státu) jako s pouhým objektem násilí, kdyby naopak nad totalitní moc samu byl postaven zákon (norma), nezcitelná státem člověku a zajišťující tomuto člověku, že za jisté meze vůči němu moc svévolně postupovat nemůže – pak to jako princip nutně ohrozí samu existenci totalitarismu. To platí samozřejmě i pro současně systémy sovětského typu. Tyto systémy jsou však dnes zároveň v situaci, kdy nemohou otevřeně a jasně přiznat, že diktátorský princip ve vztahu ke svým občanům uskutečňují. Na rozdíl od prvních fází své existence, kdy princip diktatury byl pod ideologickým závojem « diktatury proletariátu » otevřeně realizován (a záleželo jen na tom, jak obratně a jakou formou se v praxi podaří občana zařadit do kategorie « třídních nepřátel », jimž Na rozdíl od prvních fází své existence, kdy princip diktatury byl pod ideologickým závojem « diktatury proletariátu » otevřeně realizován (a záleželo jen na tom, jak obratně a jakou formou se v praxi podaří občana zařadit do kategorie « třídních nepřátel », jimž je právo otevřeně upíráno), tvrdí dnes totalitní systémy sovětského typu, že naopak uznávají rovnost občanských práv pro všechny. Ve skutečnosti ovšem tyto systémy i nadále musí – mají-li přežít – vyřazovat z práva, stavět mimo zákon jak jednotlivce, tak skupiny lidí, jejichž smýšlení, hodnotové orientace a chování se nepodrobují « pravidlům

hry » totalitarismu. Musí to však dělat skrytě a nikoli otevřeně, musí to všelijak odůvodňovat a tvrdit, že se zásadou rovných občanských práv pro všechny to není v rozporu.

Achillova pata totalitních systémů

Hnutí na obranu lidských a občanských práv činí tento rozpor současného totalitarismu sovětského typu viditelným, stále znovu jej ozřejmuje, převádí tento rozpor do vědomí jak totalitní moci ovládané společnosti, tak i do vědomí lidí, žijících mimo sféru totalitní moci sovětského typu. To samo o sobě znamená, že hnutí na obranu lidských práv stále znovu obnažuje Achillovu patu totalitních systémů a politická moc v těchto systémech se přitom nutně stále znovu ocitá před dilematem : nemůže ustoupit a zřít se samotného principu vylučování lidí ze sféry zákonů a práva, ale zároveň vždy znovu musí zastřít, že tento vylučovací princip uplatňuje, což není trvale možné dělat politicky účinným způsobem. Totalitní systém je tak buď odhalován, nebo se musí začít zřít základních předpokladů své existence.

Při tom aktivita obránců lidských práv (« disidentů »), stále znovu otevřející uvedený rozpor, je sama o sobě i z hlediska totalitní moci aktivitou legální : prostě požaduje, aby moc plnila i v praxi to, co navenek hlásá. Svým skutečným společenským a politickým působením je však zároveň tato aktivita mnohem radikálnějším politickým činem než různé reformní programy a činy : zasahuje totiž životně důležitý princip totalitarismu a domáhá se uplatnění principu pro totalitní systém nepřijatelného (nedělitelnosti svobod a práv, jejich nezcizitelnosti). Politický význam hnutí za lidská práva, v něž zatím vyústilo « disidentství » ve většině zemí sovětského bloku, není tedy rozhodně krátkodobý. Nespočívá v tom, zda se různými organizačními podobám tohoto hnutí podařilo opravdu navázat dialog s mocí, zda bylo na vládě vydobyto nějakých konkrétních, již nyní změřitelných ústupků. Naopak -- v některých případech může být toporná neústupnost moci spíše živnou půdou, z níž vyrůstá stále větší a životnější politický význam boje za občanská práva : vláda se v takových případech zřítá pokusu získat oficiálními strukturám maximum důvěry (viz již vzpomenuť maďarský příklad) a oslabit morální podporu pro radikální požadavky obhájců lidských práv. Právě Československo je názorným příkladem, jak taková topornost totalitní moci posiluje « disidentství » i tehdy, jestliže celkové společenské klima je spíše náchylné ke kompromisnějším řešením (oficiální kampaně proti Chartě 77 v prvních měsících její existence a zesílené represe proti jejím stoupencům dva roky po jejím vzniku to dobře ilustrují).

Současná fáze hnutí za lidská a občanská práva je spíše počátkem praktického nalézání nových forem odporu proti totalitarismu než uzavřenou kapitolou vývoje « disidentství ». Je to prakticky nalezená forma, v níž může dlouhodobě probíhat podstatný konflikt mezi potřebami lidí a mezi snahou politické moci podřít tyto potřeby výhradně vlastním mocenským zájmům. Sotva si lze ovšem představit, že výsledkem bude jednou stav, kdy « disidenti » dosednou do vládních křesel a zavedou « právní stát » : v konfliktu totalitní moci s « disidenty » vůbec nejde o tuto perspektivu ; ztotožňovat v tomto smyslu « disidenty » s alternativní politickou garniturou v oficiálních politických strukturách by byl nesmysl. Vítězství obhájců lidských práv si lze spíše představit tak, že stále větší část společnosti ovládané totalitarismem nebude své vlastní postavení vidět ani

brýlemi oficiální ideologie, ani brýlemi svých momentálních dílčích zájmů, nýbrž podle toho, co je ve skutečnosti nejpodstatnější: jaké reálné možnosti (jaká práva) hájit své zájmy, určovat své vlastní cíle a vůbec žít podle vlastní vůle mají lidé ve vztahu k moci. Že se tedy většina lidí přestane sama cítit poddanými, začne se cítit občany. Na takové bázi by pak ovšem vývoj dále musel směřovat i k institucionálním, systémovým změnám, ke vzniku institucí, hájících právo občana a umožňujících omezování moci. Neboli, řečeno jinými slovy, vývoj by směřoval k pádu a transformaci totalitních systémů sovětského typu.

Kdy a jak je něco podobného vůbec možné v samotném centru sovětského bloku, tj. v Sovětském svazu – to se neodvažují prorokovat. Dovedu si však celkem bez obtíží představit, jak by nějaký podobný vývoj mohl probíhat ve středoevropských státech sovětského bloku, jako je Maďarsko, Československo, NDR a Polsko, kdyby tyto země nebyly sevřeny železnou obručí « bratrského objetí » Sovětského svazu. Zda taková vývojová alternativa pro tyto středoevropské státy opravdu nastane, nebo zda naopak bude zbytek dvacátého a snad počátek jedenadvacátého století ve znamení jejich dlouhodobého porobení a rusifikace – to už je ovšem záležitost nikoli vlivu « disidentů », ale vlivu mocnějších mezinárodních politických sil. Ve světě mocenských mezinárodních silokřivek jsou však « disidenti » také jednou – byť i nepatrnou – kalkulovanou silou.

« Disidenti » jako položka v mezinárodní politice

Při posuzování svého vlastního významu na mezinárodní politické scéně se, jak se zdá, dopouštějí sami « disidenti » chyb, jež jsou plodem neznalosti této scény, i plodem přenášení vlastních motivů (po výtece morálních) do jiného prostředí, v němž ve skutečnosti takové motivy nehrají a nemohou hrát rozhodující roli. « Disidentská » hnutí mají často sklon zaměňovat publicitu, kterou jim poskytují zahraniční sdělovací prostředky, za význam, jaký jim ve skutečnosti připisují politicky relevantní kruhy a síly v zahraničí. Výsledkem jsou pak četná zklamání, ústředí občas v otevřené rekriminace vůči těm, v nichž « disidenti » sami viděli nositele jiných motivů z jiných morálních zásad, než které je ovládají ve skutečnosti: takové rekriminace nejčastěji slyšíme z úst sovětských « disidentů », kteří se octli na Západě a narazili na původně nepředpokládanou skutečnost. Není přitom sporu o tom, že tato kritika je zdůvodněná. Snaha změnit situaci moralizováním je však situací nepřiměřená.

Základním faktem, který je sice v politice přirozený, který však bývá často « disidenty » podeceňován, je to, že všechny politické síly mimo totalitní režimy sovětského typu posuzují tyto systémy a utvářejí své vztahy k nim podle vlastních politicko-mocenských zájmů – a nikoli podle zájmů společností, těmito systémy ovládaných. Pokud tu dochází ke shodě zájmů zahraničních sil se zájmy lidí, ovládaných totalitarismem, je to druhotný (často nahodile následný, přímo nechtěný) a nikoli prvotní rys zahraničně-politických vztahů mezi totalitními a netotalitními systémy. Netotalitní systémy tedy v první řadě usilují o řešení vlastních problémů, o to, aby tyto jejich problémy nebyly komplikovány systémy totalitními – a nikoli o řešení problémů, které mají společnosti, totalitarismem ovládané. To lze samozřejmě z různých hledisek kritizovat (lze například dokazovat, že to je krátkozraká politika), ale je a zůstane to faktem na mezinárodní politické scéně.

Ostatně totalitarismus sovětského typu změnil v poslední (v post-stalinské a konečně v post-chruščovovské) fázi svého vývoje svoje ideologické koncepce i svoji politickou orientaci v mezinárodní politice. Tak například ve vztahu k západní Evropě a USA Moskva opouští poslední zbytky někdejší ideologické výzbroje, která se stahuje ze skutečné politiky a zůstává jen v propagandě, v tisku a rozhlase. Přestává se mluvit o « soutěžení » (a tím méně o « dohánění a předhánění ») se Západem a mluví se o « politice uvolňování » : hlavní je zajistit trvalou možnost ekonomické spolupráce, výhodné pro totalitní systémy sovětského typu, které svou vnitřní toporností působí své vlastní ekonomice soustavně potíže, zaostávání technického pokroku atd. (což je vážný handicap i z hlediska závodů ve zbrojení). K tomu účelu je nová, pragmatická garnitura v SSSR ochotna vytvořit politickou atmosféru « uvolňování napětí » : totalitní systémy sovětského typu se přestávají definitivně vydávat za systémy odlišné od ostatních států, naopak se prezentují jako státy, respektující právní řád a právní normy, platné i v zemích kapitalistických. Na mezinárodním fóru přijímají státy sovětského bloku řadu právních závazků – např. dohody v Helsinkách v oblasti « třetího koše », mezinárodní pakty o lidských a občanských právech – které jsou ve skutečnosti v rozporu s jejich totalitní povahou. To samozřejmě vede k celé řadě potíží vnitropolitických a mezinárodních (např. na konferenci v Bělehradu 1977), které jsou totalitním systémům nepřijemné. « Disidenti », kteří ovšem znají z první ruky, jak účelově a licoměrně chápou totalitní systémy své mezinárodní závazky např. v oblasti lidských práv, odhalují soustavně politicky citlivá místa sovětské velmocenské politiky. Lze říci, že pro mobilizaci západního veřejného mínění proti iluzím o povaze sovětské interpretace « politiky uvolňování » sehráli « disidenti » podstatnou roli, jež jinak neodpovídá jejich počtu a vnitropolitickému vlivu v sovětských totalitních systémech. Bylo a je to možné proto, že právě v této jediné otázce naslouchají « disidentům » se zájmem prakticky všechny politické proudy na Západě : od maoistů a trockistů přes levici i přes liberální proudy až po zcela pravice orientace se každý o tento problém zajímá a po dosavadních zkušenostech má předem spíše nedůvěru k oficiálním slovům z Moskvy.

Bylo by však chybou, kdyby z této skutečnosti « disidenti » v zemích sovětského totalitarismu dovozovali, že stejný zájem a stejnou kritickou pozornost i politický vliv mohou dosáhnout i v mnoha jiných otázkách. Mnohé další otázky, které « disidenti » považují za mimořádně důležité (a z jejich hlediska také důležité jsou), nemohou v zahraničí vyvolat stejně velkou pozornost a politický ohlas : každý politický proud v západním politickém spektru se pak zpravidla už snaží zabývat hlavně o to, co se mu hodí do jeho vlastních (tendenčních) koncepcí. Některé problémy se navíc stávají jen obtížně komunikovatelné nebo vůbec nekomunikovatelné vzhledem k rozdílným významům, jež stejná fakta mají v západních a v totalitárních sovětských systémech : např. tzv. zákaz výkonu povolání a propouštění z práce vůbec, administrativní šikanování – význam toho všeho nelze pochopit bez prožitku celé atmosféry a neomezených možností státní moci v sovětském totalitarismu. Zájem o tyto problémy je také v otevřených společnostech Západu zastírán jak některými problémy vlastními, tak zejména problémy porušování lidských práv v diktaturách třetího světa ; zásahy sovětského totalitarismu proti « disidentům » jsou denně překonávány krutostmi v jiných částech světa. Význam problematiky, kterou v této souvislosti prezentují « disidenti » západní veřejnosti, zůstává tak obvykle v ideologicko-propagandistické rovině, případně v rovině lidské

spoluúčasti na osudu pronásledovaných. Není však pochopitelné s to měnit reálpolitické uvažování politicky relevantních sil Západu.

Politika uvolňování a její úskalí

Koncepce « politiky uvolňování », viděná očima oficiálních nositelů politické moci v USA a v hlavních západních státech dneška vůbec, není sice totožná s interpretací sovětskou, rozhodně však tuto sovětskou interpretaci akceptuje jako nutné zlo a jako realitu, počítá s ní a zakalkulovává ji do úvah o mezinárodní situaci. Stejně jako pro sovětskou velmocenskou politiku hraje tu také rozhodující roli rovnováha nebo nerovnováha zbrojení, respektování nebo nerespektování dohodnutých či prostě fakticky akceptovaných sfér vlivu, mocenské důsledky, které může přinést její narušení atd. Tyto faktory koneckonců rozhodnou i o tom, kdy a nakolik se problémy ochrany lidských práv, demokracie a jiných hodnot morálně-politických dostávají do skutečné politiky a kdy zůstávají jenom v ideologicko-propagandistické předšní politického života. Příkladem, na němž to lze dobře pochopit, je vývoj politických vztahů na jedné straně mezi USA a SSSR a na druhé straně mezi USA a některými diktátorskými režimy mimo sovětskou sféru v době nástupu J. Cartera do presidentské funkce (který byl provázen ofenzívou kolem problému lidských práv) přes bělehradskou konferenci (1977) do dnešních dnů.

Skutečné zájmy západních států, resp. demokratických západních zemí, jsou ve vztahu k sovětskému totalitarismu určovány především snahou udržet tento totalitarismus v jeho sféře, zamezit jeho invazi za hranice této sféry v celém dnešním světě a vytvářet takové vztahy, které i těmto západním zemím umožní získat určité výhody, například ekonomické: problém získání trhů, problém vyřešení některých potíží vlastního hospodářského a sociálního vývoje ekonomickou spoluprací se sovětským blokem – to vše patří mezi reálné, nikoli propagandistické faktory. Zároveň je ovšem také politickým a nikoli propagandistickým faktem, že USA, ani jiné západní státy nejsou samy ztělesněním politické totalitní diktatury – a že tedy jejich zájmy (byť i velmocenské) nesplývají se snahou zavádět totalitní diktatury v jiných státech (pravý opak politiky sovětské). Tím je Západ opravdu, společensky a politicky, nikoli jen propagandisticky, zainteresován na omezení, na transformaci a vnitřní změně sovětského totalitarismu a v tom se jeho zájmy hlouběji a fakticky shodují se zájmy « disidentů » v sovětském bloku.

Jakkoli je však tato zájmová shoda nesporná, je jen jedním z momentů, určujících politickou realitu každé chvíle. Všechny ostatní momenty vedou při tom k podceňování problematiky lidských práv a demokracie a k tichému akceptování statu quo. A v politice se nejedná vždy jenom v zájmu hlavních politických sil: jedná se podle zájmů viděných tak, jak jsou toho tyto síly v dané chvíli schopny. Domnívám se, že i politikové, kteří mají zájem na perspektivě demokratického socialismu, oddávají se často iluzi o automatickém vývoji sovětského totalitarismu tímto směrem, že režim se sám zliberalizuje až do podoby demokratické společnosti. V tomto smyslu vidí « disidenti » asi realističtěji, jako například V. Turčín: « Takové závěry však se vůbec o nic neopírají. Zmírnění režimu ve srovnání se stalinskou dobou je skutečností... Ale to vše svědčí jenom o stabilizaci totalitarismu. Základní principy, o něž se zřízení opírá, se nezměnily

ani v nejmenším : bezprávné postavení jednotlivce a absence elementárních občanských svobod ; byrokratický systém vlády, v němž se rozhodnutí přijímají neveřejně ; znemožnění koloběhu informací a idejí ; masová dezinformace obyvatelstva tiskem, rádiem atd. ; lež a licoměrnost jako norma společenského chování ; imperialistická zahraniční politika » (V. Turčín : Inercija stracha, Khronika Press, New York, 1977, str.12).

Je jistě pravda, že nepodloženou optimistickou nadějí v automatismus změn v totalitních systémech sovětského typu se kojí nejen západní publicista nebo politik. Nejsem stoupencem takového optimismu ; ale zároveň také považuji za nutné zdůraznit, že i v nynější nové fázi stabilizace totalitních systémů sovětského typu nejsou tyto systémy zbaveny vnitřních rozporů, v nichž je možnost jiného než totalitního vývoje obsažena. Za hlavní z takových rozporů považuji rozpor mezi snahou totalitarismu opřít se o spokojenost konzumně orientované společnosti a mezi nezbytností zajišťovat stále více a kvalitněji tento konzum i za cenu toho, že některé opory totalitarismu (například preference « politické oddanosti » místo výkonnosti, omezování iniciativy lidí z politických důvodů, omezování informací atd) budou muset být při řízení hospodářství a společenského života odstraněny : kdyby totiž nebyly, nemohl by systém trvale uspokojovat nutně stále rostoucí nároky konzumní společnosti.

Pokud se ovšem z tohoto rozporu rýsuje možnost jiné než totalitní alternativy, je to nesporně možnost jen dlouhodobá. Navíc pak možnost podmíněná celou řadou jiných faktorů. A nikde není záruka, že bude tento trend působit automaticky. Koneckonců bude opravdu rozhodující, co vlastně – jaké hodnotové orientace – budou preferovat lidé žijící ve společnostech, ovládaných totalitarismem. A právě z tohoto hlediska jsou i « disidenti » jedním z předpokladů vítězství jiné alternativy než totalitní. Je to ovšem jen jeden z faktorů – někdy snad nejnápadnější, ale často nikoli nejvýznamnější ve společenském a politickém poli zájmů a sil.

« Disidenti » – politický jev sui generis

« Disidentství » ve společnostech sovětského bloku je tedy politickým jevem sui generis, jevem, který nelze ztotožnit s žádnou jinou politickou formou. Je plodem podmínek, které se nikde jinde než v sovětském totalitním systému posledních desetiletí neopakují. Není zařaditelné do kategorií « levice » a « pravice » v politickém spektru demokratických společností (což ovšem nevylučuje, že v rámci « disidentského » hnutí se vyskytují i takto kvalifikovatelné orientace a proudy). Není ve vlastním slova smyslu opozičním programovým hnutím, neboť nemá jednotnou programovou základnu – s výjimkou platformy obhajoby lidských a občanských práv. Politický význam « disidentství » je však právě proto v současných totalitních systémech sovětského typu značný.

Přesto však nelze « disidentství » v politickém smyslu chápat jako fenomén, který ruší všechny ostatní struktury a faktory, jejichž prostřednictvím se realizuje kritický tlak na systém a může být politicky ovlivněn vývoj systému. Naopak : politický význam « disidentství » je v každé zemi přímo úměrný tomu, jaký vliv mají « disidenti » na vývoj a chování jiných společenských a politických sil, a to jak mimo oficiální politické struktury, tak i uvnitř těchto struktur. Politický význam « disidentství » je nejsilnější tam a tou měrou, kde a nakolik je hlavní formou pohybu a nejučinnější formou politické

kritiky systému nátlak na oficiální struktury zvenčí. Naopak v podmínkách, kdy je neúčinnější formou kritický prvek uvnitř oficiálních struktur, zraje « disidentství » na politickém významu. *

ÚNOR 1948 očima vítězů i poražených o třicet let později

Vladimír BLAŽEK, Jaroslav DRESLER, Alexander HEIDLER, Karel JEZDINSKÝ, Karel KAPLAN, Antonín KRATOCHVÍL, Karel KRYL, Franz Peter KUENZEL, Zdeněk MLYNÁŘ, Anastáz OPASEK, Luděk PACHMAN, Jaroslav PECHÁČEK, Vilém PREČAN, Otfried PUSTÉJOVSKÝ, Milan SCHULZ, Radovan SELUCKÝ, Karel SKALICKÝ, Jiří SLÁMA, Rudolf STROBINGER, Pavel TIGRID, Sláva VOLNÝ, Jaroslav VRZALA a další

Vydal
INDEX

Společnost pro československou literaturu v zahraničí
Fördergemeinschaft tschechoslowakischer Literatur
ausserhalb der Tschechoslowakei e.V.

5 Köln 41, Postfach 410511, Bundesrepublik Deutschland
ve spolupráci s OPUS BONUM

jako svou 54. publikaci

č. 6 řady DOBA

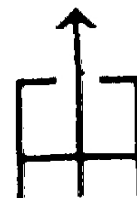
Redaktor řady: Adolf Müller

K tisku připravil: Pavel Tigrid

Obálka Jan Kotík

1. vydání

1979

* Podstatná část studie pro společný česko-polský sborník, jehož česká verze nedávno vyšla v Praze jako samizdat.